

УДК 94 (477) «18»

Ю.О. Нікітін

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Автор здійснює аналіз процесу формування органів міського самоврядування за часів дії Положень 1870, 1892 рр. в Чернігівській губернії, звертає увагу на участь представників різних соціальних верств в діяльності самоврядних інституцій.

Ключові слова: міські реформи, органи міського самоврядування, думи, управи, ценз, виборча система, платники податків.

Автор анализирует процесс формирования органов городского самоуправления во времена действия Положений 1870, 1892 гг. в Черниговской губернии, обращает внимание на участие представителей различных социальных групп в деятельности органов самоуправления.

Ключевые слова: городские реформы, органы городского самоуправления, думы, управы, ценз, избирательная система, налогоплательщики.

The author makes the analysis of the process of forming the organs of local government during the statements action of 1870, 1892 in Chernigiv Province, pays attention on participation of the representatives in different social groups in some governal institutions.

Key words: local reforms, organs of local government, council, government, electional system, taxpayers.

Постановка проблеми. Сучасний період розбудови незалежної української держави характеризується вирішенням важливої проблеми державотворення – формування нової по суті системи місцевого самоврядування, складовою частиною якої є ефективні муніципальні структури. Ця проблема належить до розряду таких, інтерес до яких з плином часу не зменшується, а навпаки має тенденцію до зростання. Становлення органів міського самоврядування, методи і напрямки їх роботи важливі в науково-пізнавальному, практично-прикладному і виховному значеннях у процесі моделювання сучасного муніципального управління. Успішному здійсненню адміністративної реформи в наш час сприятиме вивчення, переосмислення і висвітлення уроків історії. Саме врахування досвіду минулого дозволить уникнути повторення помилок, обрати найбільш оптимальні шляхи розв'язання проблем на сучасному етапі розбудови Української держави.

Аналіз актуальних досліджень. Історія формування органів міського самоврядування за часів дії Положень 1870, 1892 рр. була об'єктом дослідження з часів реалізації самих реформ. І. Фесенко, М. Щепкін, Д. Багалій та інш. [16] в своїх працях зосередили увагу на вивченні історії формування та діяльності органів міського самоврядування в окремих губерніях

Російської імперії (в тому числі і українських) після введення Міського Положення 1870 р. Автори зробили спробу систематизації та аналізу матеріалів, що були пов'язані з формуванням і діяльністю новостворених інституцій. Значний інтерес представляють роботи М. Бубнова, П. Гронського, О. Михайловського, Г. Шрейдера та інш. [1], які містять не лише багатий фактичний матеріал, але й практика нової виборчої системи та надмірної залежності муніципалітетів від губернської адміністрації. Радянська історіографія, незважаючи на тиск з боку офіційної марксистської ідеології, мала і праці, які розширили проблематику та запровадили у науковий обіг нові матеріали (П. Зайончковський, Н. Ейдельман, В. Нардова, Л. Писарькова та інш.) [11]. За часів незалежності відбулась зміна методологічних орієнтирів у вітчизняній наці, що призвело до перегляду напрямків досліджень. На перше місце науковцями висувуються вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. У переважній більшості дослідження сучасних українських вчених з проблем історії міського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлені статтями і дисертаційними дослідженнями [12], які присвячені правовому статусу самоврядних інституцій, формуванню та різним напрямкам діяльності.

Мета статті. На жаль, маловивченою залишається питання формування органів

міського самоврядування на регіональному рівні (в тому числі і в Чернігівській губернії). Саме аналізу даної проблеми в такому специфічному регіоні, як Чернігівська губернія, присвячено наше дослідження.

Виклад основного матеріалу. Організацію і проведення перших виборів до муніципальних структур взяли на себе члени шестигласних дум, що склали списки виборців (друкували у «Чернігівських губернських відомостях»). У відповідності до чинного законодавства до виборів самоврядних інституцій в містах допускалося приблизно 1/10 частина населення. Саме цей незначний відсоток повинен був впливати на вирішення нагальних питань. В губернії спостерігалася певна зворотна закономірність: чим більшим було населення міста, тим менше його відсоток мав право участі у виборах і навпаки [13, арк. 7].

Вже під час голосування у 1870 - 1871 рр. в губернському і повітовому містах були зафіксовані різноманітні порушення. Найчастіше вони були пов'язані з недотриманням термінів, які надавало законодавство для оскарження списків виборців. У 1874 р. Л. Савич, мешканець Стародуба, голосував за декількох кандидатів [2, арк. 1]. При організації виборів у Кролевеці виборці йшли до дільниць через декілька днів після оголошення. [5, арк. 579]. Непоодинокими були випадки, коли до виборів допускалися особи, що перебували під слідством, неповнолітні (Ніжин) [8, арк. 18], або на дільницях були відсутні представники місцевої адміністрації (Остер, Мглин) [3, арк. 1 - 3].

Для організації роботи нових самоврядних інституцій необхідно було сформувати виконавчі структури (обрати міських голів і членів управ). Важливим питанням завжди був розмір заробітної платні (часто її розмір визначався шляхом таємного голосування). Губернське місто і центри регіональної торгівлі характеризувалися високими ставками (до 1 000 руб.), а невеликі міста і містечки могли дозволити оплачувати працю голови в 300 руб., а секретаря – 200 руб., членів управи – 120 руб. (кожному) на рік [7, арк. 2].

Значне переважання серед виборців і гласних мало писемних міщан-домовласників впливало на мале бажання останніх активно працювати на користь міста. Цьому сприяли і достатньо суворі вимоги до претендентів на посаду міських голів. На початку дії Положення 1870 р. в губернії серед голів 14 повітових центрів і 3 заштатних міст 14 відносилися до купецтва і 3 до міщан [17, арк. 301]. Проблеми пасивності та порушення під час виборів до органів міського самовря-

дування фіксувалися місцевими адміністраціями неодноразово.

Матеріали сенаторської ревізії 1880 – 1881 рр. засвідчили певні особливості процесу формування муніципальних структур на Чернігівщині. Надані ревізорам дані свідчили майже про однакове ставлення представників привілейованих і непривілейованих звань та станів до міських виборів. Чого можна було чекати від мешканців повітових міст, якщо навіть у губернському місті явка на вибори залишила бажати кращого. Негативними лідерами в цій ситуації були Козелець і Конотоп. Взагалі по губернії Конотоп мав найнижчі показники по участі у виборах (6,8 %). Більш цікаво виглядає участь у виборах представників від непривілейованих станів. Якщо домовласники майже однаково не брали участі у виборах, то серед торговців не було подібного, хоча в окремих містах губернії відсоток торговців, які не з'явилися на вибори, був досить високий (Стародуб, Конотоп), але в інших їх кількість переважала домовласників. Взагалі ж найнижчий відсоток тих, хто з'явився на міські вибори, був у Конотопі, Глухові, Стародубі, Борзні, Н. - Сіверському, Городні, Новозибкові (від 8/10 до 9/10 виборців ігнорували міські вибори) [14, арк. 120 - 121].

По губернії відзначалася низька активність виборців і по розрядах. Тобто, чим нижчий був розряд, тим більший відсоток серед виборців складали непривілейовані особи і активнішими вони були. Якщо в I розряді дана категорія виборців мала досить рівне представництво, то в II були досить серйозні розбіжності між мінімальними та максимальними даними (Мглин – 7,9 %, Конотоп – 38,5 %). На III розряді ця тенденція знаходила своє продовження (Конотоп – 27,1 %, Мглин - 77 %) [18, с. 125].

Середня явка домовласників на вибори по розрядах була така: I розряд - 2,7% від всіх присутніх на виборах, II розряд - 10,4 %, III розряд - 54,6%. В окремих розрядах домовласники були або взагалі відсутні (Н. - Сіверський), або складали переважну їх кількість (Мглин, Сураж, Н. - Сіверський). Іншою була активність і відповідно представництво на розрядах торговців: I розряд - 8,1 % всіх присутніх виборців, II розряд – 15,1 %, III розряд – 9,1 %.

Досить значна кількість виборців по містах голосували за дорученням. Як не дивно, але найбільша їх кількість від загального числа виборців була в Чернігові (40,5 %). В інших містах їх відсоток не набагато перевищував середні дані по губернії – 16,5 % (за винятком Городні).

Пасивність виборців чиновники пояснювали махінаціями під час виборів та затягуванням при голосуванні. Так, у Чернігові у виборчий період 1875 - 1879 рр. вибори 16 гласних III розряду тривали 2 дні [13, арк. 150]. Аналогічна ситуація спостерігалась і в Ніжині, Н.- Сіверському, де вибори в III розряді тривали по 2 - 3 дні. У 1877 р. були зафіксовані порушення при обранні гласних II та III розрядів, допускались до виборів особи з недоїмками, приймали доручення від неписьменних людей, підроблялися підписи. Часто на виборах люди не знали, які протоколи вони підписували і якими були результати голосування.

Ті виборці, що брали участь у зборах по розрядах, у переважній більшості були платниками дрібних податків на користь міста. Найвищим розміром цензу вважалася сума платежу в Кролевеці – 80 к., Сосниці – 1р.65к., Конотопі – 2р.21½ к. Нижчі платежі взагалі доходили до мінімуму: Кролевець – 5 к., Козелець – 8 к., Остер, Ніжин – 20 к.

Спеціальних правил для проведення виборів думи Чернігівської губернії не розробили. Особа засвідчувалась або міським головою, або опитуванням інших виборців, чи запрошенням на вибори. Саме тому вибори часто мали випадковий характер. Зміст скарг на проведення виборів лише підтверджує недосконалість правил їх проведення. Крім того, досить великою проблемою було повідомити неписьменних виборців, які не могли прочитати в місті розклеєні листівки, що інформували про дату зборів. Поліція відмовлялася надсилати виборцям повідомлення, вказуючи на те, що це не входить до їх обов'язків. До того ж при голосуванні неписьменні не знали, за кого віддають голоси. Часто надписи на урнах були відсутні або нечіткі. Склад виборців та дум характеризує факт, що в Острі у 1870 р. у міських виборах мали право приймати участь особи, які платили за нерухоме майно по 30 коп. (130 чоловік з 136), а з промислів взагалі нічого не платили.

Участь у виборах осіб малоосвічених і дрібних платників міських податків, на думку урядовців, мала свої наслідки. Вони вважали, що вибори гласних II і III розрядів часто мали випадковий результат. Більшість виборців, особливо III розряду, малоосвічені та неписьменні міщани, дрібні платники міських податків. Закономірно, що їх інтереси не співпадали з цілями заможних виборців і тим більше уряду. Серед виборців переважали особи з початковою освітою, або які зовсім не вміли читати. Лише в Суражі виборці з вищою та середньою освітою склали більше десяти відсотків.

Голосування за дорученням було однією з можливих форм впливу на результати голосування. Відсоток подібних виборців в окремих містах губернії був досить значним. У середньому по губернії ці дані становили 21,5% (максимальна кількість у Чернігові 40,5%, мінімальна в Стародубі 6,4%) [13, арк. 35]. Враховуючи низьку явку на вибори, зацікавлені особи, маючи доручення, могли без проблем скласти більшість або, навпаки, забалотувати неугодну кандидатуру. Тому окремі міські голови пропонували обмежити або взагалі забронити практику голосування за дорученнями, зобов'язавши жінок особисто відвідувати вибори. Дітей виборців, які також часто користувалися цим правом, допускати лише в тому випадку, коли вони одночасно будуть приймати на себе і майнову відповідальність за своїх заступників, у разі обрання останніх на посади і при покаранні грошовими штрафами.

При порівнянні числа тих, хто балотувався, з кількістю обраних гласних виявляється, що із загального числа перших у середньому по всіх розрядах обирали 68,3 %. Так, у I розряді від 50 до 100 відсотків присутніх на зборах обиралися гласними (Сураж, Стародуб, Мглин). У середньому по губернії 80,9 % виборців вищого розряду обиралися гласними. В II розряді вже не спостерігається 100% обрання всіх присутніх, але в окремих містах від 8/10 до 9/10 стають гласними (Стародуб, Остер, Мглин). В інших містах від половини до 7/10 виборців у результаті голосування обиралися гласними (лише у Чернігові 1/3). У середньому по губернії 65,2 % з присутніх виборців ставали гласними. Майже аналогічний результат був і в III розряді (середні дані по губернії - 64,2 %). Від 9/10 до 8/10 активних виборців обирали гласними Остер, Глухів, Стародуб та Новозибків. Мінімальний показник, як і в інших розрядах, був у Чернігові (21,3 %) [15, арк. 170].

На всіх виборчих зборах особи непривілейованих звань та станів склали більшість серед присутніх. Представництво при балотуванні осіб цієї категорії по губернії складало в середньому 98,7 % всіх, хто прийшов на I розряді, 60,4 % у II розряді і 26,9 % у III. Кількість осіб від привілейованих станів становила в I розряді – 37,2 % всіх активних, у II - 21,4 %, III - 9,3 %.

У Чернігівській губернії також поширеним було явище обрання гласних не на своєму розряді. Ця можливість надавалася виборцям міським положенням. У середньому по губернії на I розряді не на своєму розряді обиралися – 36,8 % всіх гласних, у Новозибкові, Городні, Глухові, Борзні, Стародубі на Суражі вони

складали від 5/10 до 6/10. У II розряді таких гласних було – 28,1 %. У той час, як у Новозибкові вони становили 9/10 від загального числа гласних. На III розряді по губернії з інших розрядів було обрано – 28,4 % [13, арк. 38].

При зміні протягом дня кількості тих, хто балотувався, особливо в III розряді, гласних часто обирали при різному складі виборчих зборів. Іноді кількість виборців була вдвічі меншою в порівнянні з числом виборців, балотуваних інших гласних. Тобто, гласні одного розряду та думи були в дійсності представниками різного числа виборців, які їх обрали.

Підсумовуючи порядок проведення міських виборів у Чернігівській губернії, потрібно вказати на велику кількість випадків виборчих зборів, які не відбулися. Заслуговує уваги той факт, що всі ці випадки припадали на вибори в I розряді, хоча саме в цьому розряді перебували крупні платники податків, які сплачували 1/3 від загальної їх кількості. З 15 міст губернії в 7 були зафіксовані випадки виборчих зборів, які не відбулися. У Глухові, Кролевці та Стародубі збори не відбулися по 2 і 3 рази. Подібне нерозуміння своєї ролі в міських справах та пасивність турбувало уряд.

Одним із аспектів, який характеризував виборців та гласних, був рівень освіти міських голів у губернії. Будучи обраними з середовища, де переважали особи неписьменні та з початковою освітою, міські голови були близько пов'язані саме з ними і не завжди могли піднятися вище рівня більшості своїх виборців. Більшість керівників міського самоврядування, як правило, були купцями та міщанами, для яких вищим ступенем освіти було закінчення курсу в повітовому училищі. Багато з них не закінчили навіть його. У Кролевці, Мглині, Стародубі, Суражі міські голови отримали “домашнє виховання” або виховувалися “дома у батьків”. Але найчастіше за цими словами приховувалася повна відсутність освіти у осіб, які повинні були керувати справами міста. Лише в Чернігові та Н. - Сіверському міські голови отримали вищу освіту. В інших містах можна вважати, що міські голови навчались, але не здобули середньої освіти. Конотопський голова “виховувався в Чернігівській гімназії”, але до якого класу довчився - невідомо. Ніжинський міський голова закінчив курс у Павлівському кадетському корпусі [18, арк. с. 246].

Матеріали ревізії дозволяють простежити головні тенденції складу міських управ. У зазначений період управи мали від 3 до 7 членів, більшість з яких були православними. Питома вага членів управ не мала освіти або мала початкову. Винятком був Чернігів та Ніжин. У

Суражі, Стародубі та Кролевці жоден з членів міських управ не мав освіти. Найбільше представництво в управах мали особи від непривілейованих звань та станів (міщани та купці). Лише в управах Борзни, Конотопа, Чернігова, Глухова, Н. - Сіверського переважали особи привілейованих звань. За цenzом у міських управах найбільше місць мали домовласники і торговці.

В матеріалах ревізії зафіксовані скарги з 6 міст (Борзни, Глухова, Кролевця, Новозибкова, Остра, Чернігова) про порушення при обранні міських голів та інших посадових осіб. Найбільш характерними порушеннями були: недостатня кількість гласних; гласних заздалегідь не попереджали про обрання посадових осіб; не проводилося жеребкування, якщо кандидати отримували однакову кількість голосів; призначення високих окладів; неправильний допуск до виборів. Так, міщанин Федор Кривоніс у 1875 р. скаржився, що його неправильно не допустили до виборів міського голови у Мглині [10, арк. 1 - 5]. Але більшість скарг були визнані губернською адміністрацією або не підтвердженими, або взагалі не принциповими, тому рішення управ залишалися без змін.

Іншим показником взаємозв'язку складу дум та їх ефективності є кількість призначених і не проведених засідань дум. Головна причина не проведених засідань - це пасивність гласних, які не з'являлися на них. Так, у 1878 р. у всіх повітових містах було призначено незначну кількість засідань: Глухів, Городня, Сураж по 5; Конотоп, Новозибків по 4; Кролевець – 3. Винятком був лише Чернігів – 33 та Борзна – 10. У 1879 р. кількість призначених засідань дум в окремих містах збільшилася: Борзна – 15; Ніжин, Стародуб – 13; Глухів – 12; Сосниця, Новозибків – 11, Чернігів – 35. У 1880 р. в окремих містах ця активність зберігається: Чернігів – 39 засідань; Стародуб – 15; Ніжин – 13; Остер, Конотоп, Козелець по 10. Однак, більшість дум продовжувала протягом цих років призначати мінімальну кількість засідань (1880 р. Стародуб – 1 засідання). У деяких містах через пасивність гласних не відбулося від 1/3 до 1/2 загальної кількості засідань (у 1878р. в Чернігові з 33 засідань не відбулося 11; Козелець - з 6 не відбулось 3; а в 1880 р. в Сосниці не відбулись всі призначені засідання (5 із 5).

Губернська адміністрація пов'язувала пасивність гласних у роботі органів місцевого самоврядування зі складом виборців, відмічаючи, що значний відсоток гласних відвідують одне або два засідання на рік. Деякі

ж гласні взагалі не відвідували жодного засідання дум, а в окремих містах їх кількість досягала майже половини всіх гласних (1878 р. Козелець – 47,2 %). У 1878 р. таких гласних у губернії було 13,7 %; у 1879 р. – 12,8 %; 1880 р. – 14,5 % [13, арк. 35].

Така пасивність знайшла своє продовження і в створенні виконавчих комісій та участі гласних в їх роботі. За 1878 - 1880 рр. в Городні, Козельці, Ніжині, Стародубі та Суражі взагалі не було створено жодної виконавчої комісії в думі. В інших містах їх кількість коливалася від 2 до 24, але в роботі цих комісій брала участь 1/3 всіх гласних. Подібне завантаження одних гласних і пасивність інших вела до зниження ефективності в роботі органів місцевого самоврядування. Затвердження думою розписів і звітів управ іноді затягувалося на декілька років (у 1876 р. у Н. - Сіверському на 3 роки, в 1875 р. у Ніжині на 4 роки). За час існування міського управління в більшості міст губернії звіти управ не були розглянуті та затверджені ревізійними комісіями.

Більшість дум не розробили ніяких правил діяльності дум і комісій, як для діловодства, так і звітності управ (винятки Чернігів, Конотоп). Не було інструкції управам, правил звітності управ, складання розписів, обліку в Борзні, Городні, Н. - Сіверському, Новозибкові, Ніжині та Суражі. Інструкції для виконавчих комісій не були складені в жодному місті за винятком Чернігова. Жодна з дум не призначала термінів звітності управ (виняток Кролевець).

Багато з зазначених недоліків були характерні для самоврядних інституцій в різних містах Російської імперії, де діяло Положення 1870 р. Перемога консервативного підходу щодо формування та компетенції органів місцевого самоврядування серед правлячої верхівки країни у 80 - х рр. XIX ст. обумовила заміну Міського положення на нове. Міське положення 1892 р. містило нову виборчу систему. Також змінився статус дум та їх компетенція (частково). Муніципальні структури практично повністю стали підконтрольними з боку місцевих адміністрацій. Посилився процес бюрократизації управ. Число працівників у них скорочувалося до 3 – 5 осіб. У повітових центрах і заштатних містечках Чернігівщини функції членів управ інколи виконували голови та їх помічники.

Реалізація нового Положення зайняла в губернії 4 роки (в 1893 р. – Чернігів, а в Суражі в 1896 р.). Відповідно до нової виборчої системи до виборчих списків було включено 2 860 осіб, що у 7 разів менше, ніж під час останніх виборів у 1889 р. (коли діяло Положення 1870 р.). У Мглині чисельність виборців зменшилася на 92

%, в Ніжині – на 91% [4, арк. 1 - 2]. У виборах в 1894 р. взяли участь 35 % виборців (в 1898 р. – 37 %), які обрали 383 гласних (в середньому по 24 особи в кожну думу) [9, арк. 99 - 100]. Більшість в міських думах регіону отримали дворяни (89 %), а в окремих повітових центрах вони отримали усі мандати (Сураж, Сосниця, Кролевець, Конотоп). Логічно, що вони домінували і серед міських голів (4 колезькі секретарі, 4 колезьких, 3 статських, 3 титулярних радники, 2 губернських і 1 колезький секретарі і лише 2 купці та 1 міщанин) [4, арк. 1].

Також у 1892 р. Міністерство внутрішніх справ розробило спрощене управління. Воно запроваджувалося у заштатних містах і посадах (їх список друкувався у місцевій періодичній пресі). Це нововведення називалося під час дії Положення 1870 р., коли місцеві адміністрації неодноразово звертали увагу на пасивність населення у формуванні муніципальних структур, а також неефективній діяльності самоврядних інституцій у малих містах регіону. Виборче право у таких населених пунктах отримували особи, що вносили до скарбниці платежі з оціночного збору у розмірі 100 руб. (домовласники). Думи замінювалися зборами уповноважених (по 12 – 15 осіб). Староста з заступниками (1 - 2) займалися вирішенням поточних справ (обиралися на 4 роки) [18, арк. 31]. В губернії спрощене управління було введено у 3 заштатних містах і 17 посадах. Лише 2 % мешканців населених пунктів мали право голосу.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що за часів дії Положення 1870 р. до формування органів міського самоврядування на Чернігівщині допускалося приблизно десять відсотків городян. При обранні гласних фіксувалися часті порушення чинного законодавства. Більшість гласних відносилася до осіб непривілейованих звань та станів (у переважній більшості платники дрібних податків на користь міст). Міські голови мали низький рівень освіти. Діяльність дум, управ і комісій носила нерегулярний характер, що негативно позначалося на рівні ефективності роботи муніципальних структур. Разом з тим необхідно пам'ятати і про досягнення самоврядних інституцій. Положення 1892 р., спираючись на новий виборчий закон і, поставивши органи самоврядування ще в більшу залежність від місцевих адміністрацій, незабаром зробило їх владу зовсім номінальною. В той же час, незважаючи на те, що після 1892 р. міські думи стали більш обмеженими у своїй компетенції, вони все-таки відстояли свою стару владу: вони за-

лишилися центрами міського управління. Хоча закон 1892 р. і був певним кроком назад в рамках створення демократичної правової держави. В той же час, участь населення у формуванні та діяльності самоврядних інституцій сприяла розвитку певних традицій та історичного досвіду, а також загальній демократизації тогочасного суспільства.

Перспективи подальших досліджень. Складність і неоднозначність історичного досвіду формування та діяльності органів міського самоврядування потребує подальших досліджень як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. Зокрема, це стосується питань участі представників різних верств і конфесій у вирішенні нагальних міських проблем, взаємовідносин між муніципалітетами та земствами, впливу самоврядних інституцій на повсякденне життя людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. – К.: Тип. Губернского правления, 1909. – 166 с.; Гронский П.П. Как нужно преобразовывать наши городские думы и управы. – М.: Тип. А. и И. Гранат, 1906. – 160 с.; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М.: Польза, 1908. – 112 с.; Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // История в России в XIX в. – М., 1913. – С. 181 – 208.
2. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 5993.
3. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 6221.
4. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 6. – Спр. 158.
5. ДАЧО. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 6.
6. ДАЧО. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 1.
7. ДАЧО. – Ф. 467. – Оп. 1. – Спр. 153.
8. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460.
9. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1318.
10. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 3. – Спр. 1674.
11. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870 – 1880 годов. – М.: Просвещение, 1964. – 321 с.; Його ж. Российское самодержавие в конце XIX столетия. – М.: Наука, 1970. – 250 с.; Эйдельман Н. «Революция сверху» в России. – М.: Наука, 1989. – 180 с.; Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. – Л.: Наука, 1984. – 260 с.; Писарькова Л.Ф. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 152 – 160.
12. Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Марченко – Одеса, 1997. – 18 с.; Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Головка. – Х., 1997. – 18 с.; Білоконь М. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. – Х.: Національний університет внутрішніх справ, 2003. – 259 с.; Горбачов В.П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 г.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.П. Горбачов. – Х., 1995.
13. Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі РНБ). – Ф. 600. – Спр. 1674.
14. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1638.
15. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1637.
16. Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. – Х.: Тип. Юного края, 1890. – Ч. 1. – 166 с.; Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – М.: Изд. Д Тихомирова, 1882. – Ч. 1. – 210 с.; Багалея Д., Миллер Д. История города Харкова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. – Харьков: Тип. Юного края, 1906. – Т. 2. – 982 с.
17. Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі ЦДІА України). – Ф. 707. – Оп. 36. – Спр. 422.
18. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 653. – Спр. 2.